

KARL JASPERS ÉS HANNAH ARENDT A BŰNRŐL

KARL JASPERS: *A bűnösség kérdése.* — HANNAH ARENDT: *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség.* (Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó) Noran Libro, Bp., 2015.

Különös-titokzatos jelenség a bűn. Hosszan áll lesben, az ember észre sem veszi, majd egyszer csak ráront, leteperi lelkiismeretével, gondolkodásával egyetemben, s az ember bűnössé válik anélkül, hogy tudna róla. Ha mégis észleli és tud róla, akkor állapotát felmérve végképp megdermed; tudás nélkül viszont további bűnök még könnyebb prédájává lesz, mert a bűn kicszelezi gondolkodását és kijátssza lelkiismeretét. A bűn ugyanis — vigyázat! — nem külső tett, cselekvés, esemény, amit egyszerűen meg lehet látni, a gondolkodással föl lehet ismerni és a lelkiismerettel meg lehet ítélni. A bűn legveszélyesebb formája kihat az észlelő és védekező szervekre, és azokat bénítja meg, úgyhogy a gondolkodás már nem ismeri fel, a lelkiismeret pedig nem ismeri el. Ekkor atmoszférává válik, közege sűrűsödik: bármit teszünk, valamiként bűnt követünk el; még elkerülése is csak egy másik, másfajta bűnös tettel lehetséges, és aki büntelen tisztaságra törekszik, meglehet, éppen ezzel követi el a *maga* bűnét: a gyávaságét.

* * *

A bűn nem azonos a *rosszal*, de a rossz lehet a bűn hordozója, mely magát felmutatva elrejt a mélyén megbújó felbujtót, a bűnt, ami ezért csak figyelmes-fájdalmas értelmezéssel hozható napvilágra. A rossz felszíni jelenség, és amennyiben az ember élete mindennapjaiban többnyire a felszínen mozog, számtalan rossz éri, ám éppen ezért meg is tanul védekezni ellene figyelemmel, fortéllal, tudással, technikával. A rossz az élet anyagi-pszichikai-társadalmi működésében fellelő üzemmód, amit igyekszünk és többé-kevésbé képesek is vagyunk kiküszöbölni. Gyökere a dolgok végessége és önmagunk töredezettsége. A bűn fészke az ember *szabad akarata*. A bűn rosszat eredményez, de el is rejtőzik a rosszban, ezért a rossz mélyére kell nézni, vajon nem bűnös akaratból fakad-e, és mivel akarata — bűnre képes, azaz szabad akarata — csak szellemi lénynek lehet, ezért míg rosszat egy kölyökmacska is tud tenni, bűnt csak ember. Ám a bűnt elkövető ember gyakran a rossz fedezékébe bújik. A rossz rendszer- s ekként ontikus fogalom: valamely konkrét létezők alkotta rendszerben bizonyos folyamatok a rendszer egyik-másik eleme vagy a rendszer egésze szempontjából károsak, rombolóak. Ilyen ontikus rendszer bármi lehet: egy szoba berendezése („a szék rossz helyen van...”), a közlekedés hálózata („mifelénk rossz a menetrend...”), vagy a Föld biológiai rendszere („idén rossz volt az időjárás...”), vagy egy meghatározott cselekvéssor („az ünnepség rosszul végződött...”). Míg a rossz ontikus, a bűn etikai, ezért ontológiai fogalom. A rossz a *létezők síkját* karcolja meg, a bűn a *lét rendjébe* hasít bele.

A bűn minden kíméletlen érzékletessége ellenére valamiként rejtőzködő erő. Hatni mindig hat, működni mindig működik, de megjelenni, megmutatkozni csak akkor kényszerül, ha nevének nevezik, ha rákiáltanak: ez bűn! Miként az ember világában oly sok mindent — valójában minden lényegest —, így a bűnt is, sőt, kiváltképpen a bűnt a róla való bátor beszéd, a létezés mélybe rejtőző, a mélyben meghúzódó és a mélység rejtekéből ható erőit kutató szó tárja föl. Elvégre nem tárgy, nem dolog, nem leírható tett, cselekvés, nem *valami*. A bűn

nem szubsztancia, hanem elősködőn rátelepszik egy szubsztanciára és megrontja. Nem lehet tárgyilag leírni, hanem csak egy történetet lehet elmondani, amit árnyékával bevont, amit megfestett és megfertőzött — és már mindig csak múlt időben! A történetről nem lehet leválasztani, mégsem azonos a történettel. Aki szereplője a történetnek, maga is bűnös. Lehet, hogy éppen rajta — általa, vele és benne — aktivizálódik. Sőt, többnyire így van ez, többnyire az ember a bűn igazi támadáspontja, az ember a bűn „gazdaállata”, ezért az ember lehet igazán bűnös. A bűnről szóló egyik alapelbeszélés szerint ember által jött a bűn a világba. Azóta számos — mit számos, számtalan! — büntörténetet ismerünk. Némelyiket meg is ünnepeljük, nem az öröm, hanem az óvatosságra intő emlékezés végett. A legjelentősebbet minden vasárnap, a többit, a kevésbé üdvösekét bizonyos évfordulók alkalmával.

Mostanság szép sorjában az újkori történelem két nagy bűn eposzáról emlékeztünk meg: tavaly az első világháború kezdetéről, idén a második befejezéséről.

* * *

A háború a legrosszabb rossz az embernek, ugyanakkor a legjobb rossz a bűnnek, mert általa kitombolhatja magát, és ugyanakkor elrejtőzhet benne. Hiszen mindenki parancsot teljesít, aki pedig a parancsot kiadja, ő is csupán a háború logikájának parancsát követi, mely „hibáról” tud, bűnről nem. Itt valóban óvatosan és érzékenyen kell felfejteni a háború eleven, véres rétegeit, hogy kitapintsuk a bűn fészket, és megpróbáljuk elbeszélni, ki, miben s mennyire bűnös: a katonák, a civil, az egyén, a közösség. Egyszersmind azonban a háború a legalkalmasabb a bűn természetrajzának feltárására, mert körképének minden eleme együtt van: a roppant méretben, szinte vakítóan megnyilvánuló rossz, amely mögött elrejtőzhet a bűn, a felismerésre képtelen menekülő és védekező értelem, és a beismerésre gyáva zsidbadt lelkiismeret. A második világháború végén Karl Jaspers és Hannah Arendt az elsők között riadtak fel, hogy értő és megértő szóval átvilágítsák a történeteket, és megvilágítsák a mélyükön rejtőző bűn bonyolult, átkos összefüggéseit. Közös kötetbe szerkesztett tanulmányaikat Csejtei Dezső és Juhász Anikó fordításában és utószavával most jelentette meg a Noran kiadó.

* * *

Az első és legfontosabb a fogalmi rendszerezés, ami egyben a bűn dimenzióinak azonosítása, azoknak az eseményrétegeknek, cselekvéselemeknek a fogalmi elkülönítése, amelyek a bűn tapadási pontjai és hordozói. Mert bár a bűn fészke az ember szabad akarata, ami el van zárva a tárgyi vizsgálódás elől, következménye, a rossz, az élet számos területén megmutatkozik és leírható.

Jaspers a bűn ill. bűnösség négy fajtáját különbözteti meg: a büntetőjogi, a politikai, a morális és a metafizikai. Az első lényege világos, de csak azért, mert tételes szabályok határozzák meg, mi számít „büncselekménynek”. Ez a világosság persze igencsak mesterséges, mert nem a milliárdnyi fonalból szövődő, átláthatatlanul bonyolult valóság saját fénye, hanem erre a szüntelenül változó, minden ízében összetett, élő televényre a jog rávetít egy mesterséges, elvont rendszert, és azt tekinti jogi realitásnak, ami a jogszabályok hálóján fennakad. Ezért olyan merev és élettelen, noha világos, minden jogilag artikulált „tényállás”. Ezzel szemben a politikum és a moralitás azért olyan bonyolult és homályos, mert nem valami mesterséges logika szerint beszél a valóságról (kivéve a

politikai korrektségnek nevezett újfajta álságos pedantériát, ami gőgös nyelvi kényszernek veti alá a valóságot megragadni próbáló beszédet, és ezzel magát a valóságot), hanem maga hozza létre, legalábbis az emberi cselekvésből eredő részt. Jaspers így határozza meg a politikai bűnösséget: a közösség tagjainak és a felelősséggel felruházott vezetőinek azon negatív döntései, amelyek hatással vannak a közösség minden tagjának életére. Mivel az ember kénytelen elviselni azon állam cselekedeteinek következményeit, amelynek hatalma alá tartozik, s amelynek rendje alatt él, ezért „minden egyes embernek közös felelőssége van abban, milyen a kormányzás a közösségében” (32.) A politikum tehát nem kizárólag a „politikai osztály” felelőssége, hanem az egész társadalomé. Amennyiben az egyén a társadalom tagja — és akár akarja, akár nem, társadalmi lény —, annyiban felelős a közösség sorsáért, beleértve a körében zajló politikai eseményeket is. A morális bűn ismét világos, de ez már nem a jog mesterséges rendszérének hideg-rideg világossága, hanem a lelkiismeret égető fénye: a konkrét egyénként elkövetett tetteimért „mindig morális felelősséggel tartozom ... még azon politikai és katonai cselekedeteimért is, melyeknek végrehajtója vagyok. Soha nincs egyszerűen olyan, hogy 'a parancs, az parancs'”. A világosság forrása itt azonos az ítélet fórumával, ami egyben az érvényesség alapja is: a saját lelkiismeret. Jaspers egyetlen röpke megjegyzésre se méltatja a lelkiismeret társadalmi vagy pszichikai eredetéről szóló redukcionista elméleteket (Nietzsche, Marx, Freud), hanem úgy beszél róla, mint valami végső instanciáról, aminek ítélete megfellebbezhetetlen, függetlenül attól, hogy milyen tudományos modellben gondolkodunk az eredetéről. Végül a metafizikai bűn egyszerre a legvilágosabb és a leghomályosabb. A filozófus meghatározása így hangzik: „Van szolidaritás az emberek mint emberek között, ez minden egyes embert közösen felelőssé tesz minden olyan jogtalanságért és igazságtalanságért, ami a világban megtörténik, különösen azokért a bűncselekményekért, amelyek jelenlétében vagy tudtával történnek. Ha nem teszem azt, amit megtehetnék, hogy a bűnt megakadályozzam, bűnrészes vagyok.” (33.) Ez a bűnösség nem ragadható meg sem jogi, sem politikai, de még morális szempontból sem, mert mindezt meghaladja, mondjuk ki világosan a latin kifejezéssel: *transzcendálja*. Mivel igazolja ezt a szerző? Nem indokol. Állít: „Életünk lényege, hogy az emberek közötti viszonyban érvényre jut a Feltétlen. ... Az illetékes fórum itt egyedül Isten.” (uo.) A szolidaritás *van*, a Feltétlen *van*. Nem azt mondja, hogy „kell lennie”, nem etikai felszólítást fogalmaz meg, hanem metafizikai kijelentés tesz: *van, érvényesül*. Ha pedig *van* szolidaritás, és *van* Feltétlen, akkor az ellenük vétő nem etikai, hanem metafizikai bűnt követ el. És mivel aki ezt a van-t észleli, az egyszersmind a maga tehetetlenségét is észleli — „a kudarcot, hogy e feltétlenség nem érvényesíthető minden ember vonatkozásában” (34.) —, ezért a szolidaritás és a Feltétlen létvalóságának észlelése egyben a bűn állapotának fájdalmas megtapasztalása: annak keserű felismerése, hogy a bűn állapotában *van*. Olyan szükségszerűség ez, ami elől a legjobb akaratral sem lehet menekülni, nyomasztó átok, aminek súlya alól a legszubtilisebb érveléssel sem lehet kisértani. Nem segít sem a sztoikus belenyugvás, sem a felvilágosult főlháborodás, még kevésbé a nyakas emberjogi tiltakozás. Békeidőben — milyen ironikusan hangzik ez a kifejezés! — életünk minden napos rutinja elfödi és láthatatlanná teszi metafizikai bűnösségünket, ilyenkor csak a biblikus vallások hívják fel rá figyelmünket, kivált a kereszténység az eredendő bűn súlyos tanításával. De háború idején nem a hittanórán vagy a templomi prédikációban hallunk róla, hanem magunk körül és magunkban látván

látjuk, — persze a metafizikai realitások éppenséggel nem látványos nyilvánvalóságának módján: a minden képzetet és képzeletet maga mögött hagyó, a ki-mondható és a kimondhatatlan határán egyensúlyozó gondolkodás reflexiójában sejlik föl. Ha még képesek vagyunk *gondolkodni*.

A metafizikai bűnösség — a jelenlegi létállapotban az emberlét alapadottságaként — nem azonos a kollektív bűnösséggel. Az előbbi metafizikai elvontsága ellenére is világos, de legalábbis értelmes filozófiai-teológiai *diskusszió tárgya* lehet; az utóbbi politikai fogalom, és — mint a háború utáni viták mutatják — képlekenysége, homályossága folytán politikai-hatalmi érdekeket szolgáló — érvényesítő és elfedő — *konfliktusok fegyvere*. Míg az előbbi nemes gondolkodásra, az emberi lét mélységeibe való aláereszkedésre késztet, az utóbbi pörös megbélyegzésre, nemtelen bosszúra alkalmas. A kollektív bűnösség kérdésének felmerülését és változatos útját bemutatja és közben magát a fogalmat is behatóan elemzi a kötet utószavában a két fordító: Csejtei Dezső és Juhász Anikó.

* * *

Hannah Arendt tanulmányában az újkori tömegtársadalom egy olyan vonására világít rá, amely új módon rejtje el a bűnt és teszi ügyszólván lehetetlenné a róla való beszédet. A történelemből ismert diktatúrák tiszta képletet mutatnak, elnyomók és elnyomottak világos ellentétét rajzolják meg. Ennek megfelelően viszonylag jól körülírható a felelősség. A náci diktatúra azonban más, amennyiben az embereket nem egyszerűen alávetette, hanem sokkal inkább *bekapcsolta* a rendszer működésébe; ezt hívják német kifejezéssel „gleichschaltolás”-nak. A totális politika lerombolta azt a semleges zónát, amelyben az emberek élete szokványosan zajlik. Ennélfogva valamiképpen mindenki *tettetárs*, de egy igen sajátos és félelmetes értelemben: miközben fenntartja és elősegíti a rendszer működését, nem észleli a maga felelősségét. Arendt a „felelőtlen társ-felelős” (irresponsible co-responsible) kifejezéssel illeti ezt az új típust. „Azok száma, akik felelősek és bűnösök, viszonylag kicsi. Sokan vannak, akik osztoznak a felelősségben a bűnösség bármiféle látható bizonyítéka nélkül. Sokkal többen vannak viszont azok, akik bűnössé válnak anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is felelősek lennének.” (138.) Ez a helyzet az emberi közösséget belülről éltető véráram lüktetésére, az igazságosság érvényesülésére is kihat, hiszen ahol mindenki bűnös, ott nem ítéltető el senki, így hát nem valósítható meg az igazságosság követelménye, ami a bűnös megbüntetésében áll. Aki úgy véli, csupán parancsokat hajtott végre, nem érzi magát felelősnek, és bűnösnek sem, márpedig a bűnösséghez hozzátartozik a bűntudat, a büntetés pedig annak bizonyossága a közösség számára, hogy a bűnös felelősséggel tartozik. Igazságosság nélkül a közösség marakodó falkák (politikailag korrekt szemérmes kifejezéssel: lobby csoportok) horodájává válik. Ezt az állapotot a háború zűrzavara elfödi, de az ún. béke idején annál tisztábban tűnik elő, olyannyira világosan és virulensen, hogy már-már természetesnek hat, — és ezért nem figyelünk föl rá.

Miféle tényleges motívumok készítették az embereket arra, hogy fogaskerékként működjenek a tömeggyilkos gépezetben? Arendt szerint nem „született gyilkosok mindnyájan, vagy nem perverzitásból lett árulók. S az sem biztos, hogy akkor is elvégeznék e munkát, ha csupán saját életük és jövőjük forogna kockán. Csakis a saját családjuk iránti felelősséget érezték.” (144.) Az egyszerű és felelős családapa, a jó *pater familias* a rendszer legfőbb végrehajtója. „Hiszen nyugdíja, életbiztosítása, felesége és gyermekei biztonsága kedvéért többnyire kész volt arra,

hogy feláldozza hitét, becsületét és emberi méltóságát. ... Az egyetlen általa támasztott feltétel az volt, hogy legyen teljesen mentes a felelősség alól.” (144.)

Ha a totális rendszer logikája bezár minden rést, és a cselekedetek bürokratikus megszervezésével a lelkiismeretet is kiiktatja, akkor a családsterető ember „a társadalomnak ama felelős tagjából, aki minden közügyben érdekelt, átalakul olyan ’polgárrá’, aki csak a saját létezésével törődik, és nem ismer semmiféle polgári erényt”. (144.) Ez a „hordaember” az egykori polgár végterméke, nem német sajátosság, hanem nemzetközi jelenség, korunk szükséghelyzetei bármikor tömegesen hívhatják életre. „Bármely alkalommal, amikor a társadalom a munkanélküliségen keresztül frusztrálja a kisembert megszokott ténykedésében és normális önbecsülésében, voltaképpen betanítja arra az utolsó stádiumra, amelyben az illető készségesen teljesít majd bármilyen feladatot, akár még a hóhéréét is.” (145.)

Ezt a félelmetes okfejtést olvasva a jelenben élő olvasóba belehasít a kérdés: a háború véget ért ugyan a fegyvernyugvás értelmében, de vajon eltűnt-e az a létállapot, a hordaember létállapota, amely csöndes, de szívós táptalaja volt egykor a rettenetnek; hogy állunk ezzel a veszélyesen ingatag és förtelmekre képes *condition humaine*-nel manapság, békeidőben?...

* * *

Veszélyes dolog a bűnről beszélni. Könnyen moralizálássá, lapos, érzelgős, szentimentális fecsegéssé válhat. A filozófiai beszéd pedig, legyen bármilyen mély, mint akár Jaspers könyve, Arendt rövid tanulmánya, vagy — a század filozófiai bűn-irodalmánál maradván — Heidegger fejtegetései a *Lét és idő*-ben, minden bölcs élelátás és finom fogalmi megkülönböztetés ellenére fájoan *parttalan*. Mert nem tud kikötni, csak vergődik, megmarad a bűnös embernél, neki ajánl önvizsgálatot, őt szólítja fel magába mélyedésre, kötelezi megtisztulásra. A filozófusok, kivált Jaspers beszéde egyszerre érzékeny és érzékletes, figyelmes és figyelmeztető — és ugyanakkor keserűen elégtelen és zavaróan szétfolyó. A szívünkre vehetjük, mert tagadhatatlanul van benne megszólító erő, de azután nem tudjuk, mit kezdünk vele, hová tegyük bűnnel terhes szívünket, márpedig ilyen terhet elhordozni képtelenség. Ahhoz a bűnhöz, amit értő szavaikkal a filozófusok megneveznek, több kell az értelemnél, amely végső erőfeszítéssel meglátja a bűnt tenyésző emberi struktúrákat, és belátja az ember esendő bűnösségét, de nem lát bele a bűn mélységébe. Olyan erő kell, ami képes lehatolni a bűn fészkéhez, abba a mélységbe, ami az emberben van ugyan, de az embernek sem értelme, sem akarata nem tud lemerészkedni oda. Erre csak az képes, aki az emberi szív mélyén lakozik, és belülről ismeri... Nos, Jaspers beszél ugyan istenről, mert okos filozófusként és emberszerető humanistaként tud róla mint eszményről. De ez az isten inkább valamiféle szellemi emelkedettség és lelki nemesség szép szavakkal megrajzolt végső távlata. Nem elég valóságos, nem elég erős megbirkózni a bűnnel, így hát nem is segít a bűnös emberen. A segítség, ha van, nem a filozófiától jön...

Mégsem hiábavaló azonban a filozófia beszéde, mert ha tisztán szól a bűnről, ezzel mintegy körülírja azt az ontológiai helyet, ahonnan egyedül remélhetjük megváltásunkat súlyos átkától.

